

પ્રારંભિક બાળપણની સંભાળ અને શિક્ષણમાં પરિવાર, માતા-પિતા અને સમાજની ભૂમિકા

ડૉ. મેહાલી આર. દેસાઈ
આસી. પ્રોફેસર
શ્રી શંકર બી. એડ્. કોલેજ, માણદ

૧. પ્રસ્તાવના

સિગમન્ડ ફ્રોઈડના મતે “કોઈપણ બાળકના આવનારા વર્ષો તેના બાળપણના અનુભવો પરથી નક્કી કરી શકાય.” પ્રખ્યાત બાળ મનોવૈજ્ઞાનિક સ્કોફે જણાવ્યું છે કે “સારા કૌટુંબિક વાતાવરણમાં ઉછરેલ બાળકનું વર્તન સારુ હોય છે અને તે કોઈપણની સાથે અનુકૂલન સાધી લે છે, જ્યારે ખરાબ કૌટુંબિક વાતાવરણનું બાળક કોઈની સાથે અનુકૂલન માટે સંવાદીતા સાધી શકતો નથી”. એટલે બાળકમાં નકલનો ગુણ હોય છે. તે હમેશા તેણે જોયેલા સમાજના વાતાવરણ મુજબ વર્તે છે. સામાજિક વાતાવરણમાં બાળક જીવનભરમાં બાળક જે તમામ લોકોને મળે છે તે પણ સંકળાયેલ છે. જેમાં, પરિવાર, શાળા અને સાથી સમુહનો સમાવેશ થાય છે. તેવી જ રીતે બાળકના યોગ્ય વિકાસ માટે યોગ્ય સામાજિકરણ જરૂરી છે. જેમાં પરિવાર સામાજિકરણનું મુખ્ય અને પ્રાથમિક પરિબળ છે. જ્યાં બાળકના ચારિત્ર્યનું ઘડતર થાય છે. બીજું પરિબળ છે શાળાનું વાતાવરણ. જ્યાં બાળક તેના જીવનનો પહેલો પડાવ પસાર કરે છે. એટલે કહી શકાય કે બાળકો માટે શાળા નવા સમાજ તરીકે વર્તે છે. બાળકના સારા અને સર્વાંગિ વિકાસ માટે શૈક્ષણિક સિદ્ધી, સામાજિક વિકાસ અને ભાવનાત્મક વિકાસ આ ત્રણેય પરિબળો દરમિયાન નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

૨. પ્રારંભિક શિક્ષણ અને બાળ સંભાળનો મુખ્ય હેતુ

વર્ષ 2030 સુધી 3 થી 6 વર્ષની ઉંમરનાં પ્રત્યેક બાળકનાં માટે મક્ત, સુરક્ષિત, ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત સ્તરને અનુરૂપ સંભાળ અને શિક્ષણની પહોંચને સુનિશ્ચિત કરવી. (રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ – 2019 પ્રારૂપ મુજબ)

૩. પ્રારંભિક શિક્ષણ અને બાળ સંભાળના ગૌણ હેતુઓ

(૧) ૩ વર્ષ પહેલેથી જ બાળક અને માતાનાં સ્વાસ્થ્ય અને પોષણ પર ધ્યાન આપવું.

(૨) બાળકનો જ્ઞાનાત્મક અને ભાવાત્મક વિકાસ કરવો.

(૩) બાળકમાં નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરવો (સારા-ખરાબનો વિવેક ઉત્પન્ન કરવો.)

(૪) બાળકને પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ આપવું.

(૫) બાળકોમાં ભાષાકૌશલ્ય, કલાકૌશલ્ય, તાર્કિકચિંતન, રમત-ગમત, સ્વચ્છતા વગેરે જેવા ગુણોનો વિકાસ કરવો.

૪. પ્રથમ શિક્ષક તરીકે માતાપિતા અને પ્રથમ શાળા તરીકે કુટુંબ

માતાપિતા બાળકના પ્રથમ શિક્ષક છે અને ઘર બાળકનો પ્રથમ વર્ગખંડ છે. શિક્ષણ અને વૃદ્ધિ માટેના મુખ્ય સંસાધનો તરીકે, માતા-પિતા બાળકના સામાજિક, ભાવનાત્મક અને શારીરિક વિકાસને આકાર આપવામાં મદદ કરે છે જેથી કરીને તે શાળામાં અને તેનાથી આગળ પ્રગતિ કરી શકે. વિદ્યાર્થીઓની સફળતામાં સહાયક પરિવારો, શાળાઓ અને સમુદાય વચ્ચે એકસાથે કામ કરવા માટેના સહયોગી કરારથી શરૂ થાય છે અને તે થાય તે માટે પ્રતિબદ્ધ ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આપણા પ્રથમ બાળકનો જન્મ થયો ત્યારથી આપણે શિક્ષક બનીએ છીએ. ઔપચારિક રીતે લાયક ન હોવા છતાં, તમને ગમે કે ન ગમે, તમે તરત જ આપણા બાળકના પ્રથમ અને સૌથી પ્રભાવશાળી કોચ બની જાઓ છો. પ્રથમ દિવસથી, આપણું બાળક આપણા જીવનમાં ઘણું બધું જોશે, અને તમે શું કહો છો તેના કરતાં તમે શું કરો છો તે વધુ મહત્વનું છે. તેઓ જુએ છે કે આપણે આપણા પૈસા કેવી રીતે ખર્ચાએ છીએ, આપણે અન્ય લોકો સાથે કેવી રીતે વર્તીએ છીએ અને વધુ અગત્યનું – આપણે તેમની કેવી કાળજી રાખ્યે છીએ? તેઓ આપણી આજુ-બાજુની દુનિયાને સમજવા માટે અને જેમ-જેમ તેઓ વધશે તેમ તેમને જીવનમાં આગળ લઈ જવા માટે કૌશલ્ય વિકસાવવા માટે તેઓ આપણી ક્રિયાઓનો માર્ગદર્શક તરીકે ઉપયોગ કરશે.

બીજી બાજુ, એક અસુરક્ષિત જોડાણ સંબંધ એવો છે જે સલામતી અને સમજણની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવામાં નિષ્ફળ જાય છે, જે પોતાના વિશે મૂંઝવણ તરફ દોરી જાય છે અને પછીના જીવનમાં શીખવામાં અને અન્ય લોકો સાથે સંબંધ બાંધવામાં મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. પ્રારંભિક સામાજિક કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે; તમારી સાથે સુરક્ષિત જોડાણ બનાવવા સિવાય; માતાપિતા તરીકે, આપણા બાળકના પ્રથમ શિક્ષક બનવાથી સામાજિક કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ મળે છે. બાળકો અનુકરણ દ્વારા શીખે છે અને તેમાં “વર્ગખંડ” ની જેમ સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં સાથીદારો પાસેથી શીખવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. પરંતુ પરિણામ આપવા માટે આપણું ધર કોઈપણ ઔપચારિક શાળાખંડ જેટલું સારું છે. કેટલાક માતા-પિતા માને છે કે તેઓ વ્યક્તિત્વ અને વર્તણૂકો પ્રત્યે જનીનો કરતાં થોડું વધારે યોગદાન આપે છે, જો કે, તાજેતરના અભ્યાસો પુષ્ટિ કરે છે કે ધરમાં વાલીપણું પાયાના શિક્ષણ અને ઘરની બહાર સામાજિક ગોઠવણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

માતાપિતા તરીકે, તમારે આપણા બાળકોમાં આ પ્રકારના મૂલ્યો કેળવવા જોઈએ અને આમ કરીને તમે તેમને સંભવિત નકારાત્મક સામાજિક પ્રભાવોથી સુરક્ષિત કરો છો. આદરણીય મૂલ્યો અને નૈતિકતાનું સંવર્ધન કરીને તમે આપણા બાળકને સાચા-ખોટાને સમજવા અને સમાજમાં સકારાત્મક યોગદાન આપવા માટે પણ પાયો નાખશો. પ્રારંભિક સાક્ષરતા અને સંખ્યાની કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ કરે છે: સાક્ષરતાનું નિર્ણાયક કૌશલ્ય ખૂબ જ નાની ઉંમરે શીખવામાં આવે છે. ત્રણ કે ચાર સુધીમાં આપણું બાળક... ઉદાહરણ તરીકે: જ્યારે અમુક લાગણીઓ યોગ્ય હોય, ત્યારે તેમની લાગણીઓને શું કહેવું - ખુશ, ઉદાસી અને અન્યની લાગણીઓને કેવી રીતે પ્રતિસાદ આપવો. જો આપણે આ કુશળતા શીખવવાનું શરૂ કરી શકીએ, તો ભાવનાત્મક રીતે સ્વસ્થ અને નૈતિક રીતે સંવેદનશીલ બાળકોના વિકાસને

પ્રોત્સાહિત કરી શકીએ. કુટુંબ એ માત્ર સમાજકરણ અને નાગર્ગિકતાની દ્રષ્ટિએ જ નહીં, પણ સામાન્ય શિક્ષણની દ્રષ્ટિએ પણ પ્રથમ શાળા છે. સકારાત્મક કૌટુંબિક વાતાવરણ બાળકોને એવા ઉદાહરણો આપશે કે જ્યારે તેઓ આ વાતાવરણ છોડે ત્યારે તેઓ અન્ય લોકો સાથે વધુ સારી રીતે સંબંધ બાંધવા માટે અનુસરી શકે છે.

પ. નાના બાળકોમાં પાયાના સાક્ષરતા વિકસાવવામાં કુટુંબના ભૂમિકા

બાળકોના જન્મની ક્ષણથી, તેઓ તેમના માતાપિતા સાથેના સંબંધો દ્વારા સાક્ષરતા કૌશલ્ય વિકસાવવાનું શરૂ કરે છે. આપણા શિશુ અથવા નવું ચાલવા શીખતું બાળક સાથે વાત કરીને, વાંચીને, ગાવાથી અને રમીને, તમે આપણા બાળકને ભાષા અને વાંચન કૌશલ્ય વિકસાવવા માટે જરૂરી પાયા પ્રદાન થાય છે. પ્રારંભિક સાક્ષરતા કુશળતામાં સાંભળવું, બોલવું, વાંચવું અને લખવું શામેલ છે. વિકલાંગતા અથવા વિકાસલક્ષી વિલંબવાળા બાળકો માટે તે કુશળતા સામાન્ય રીતે વિકાસશીલ બાળકો કરતાં વધુ ધીમેથી પરિપક્વ થઈ શકે છે. આપણા બાળકની ક્ષમતાનું સ્તર ગમે તે હોય, અહીં કેટલીક બાબતો છે જે તમે દરરોજ કરી શકો છો જેથી આપણા બાળકને તે મહત્વપૂર્ણ કુશળતા વિકસાવવામાં મદદ મળે.

દ. શૈક્ષણિક શ્રેષ્ઠતા

બાળકોનું શૈક્ષણિક પ્રદર્શન બાળકે બાળકે મોટા પાયે બદલાતુ રહે છે. આથી જ ક્લાસરૂમ વિષય પરિમાણ એકમ છે જે હોશિયાર અને નબળા શીખનારાનો મિશ્રણ છે. ઘણાં વિદ્યાર્થીઓને અમુક ચોક્કસ જગ્યામાં વાંચન, લેખન અને ગણિતમાં તકલીફ પડતી હોય છે. જેને અનુક્રમે ડીકલેક્સિયા, ડીસગ્રાફિયા અને ડીસકેલ્ક્યુયા નામે ઓળખાય છે. ભણતરની આ અસમર્થતાનો ઉપચાર છે, પરંતુ શિક્ષક અને માતાપિતાનાં સાથ-સહકારથી આવા બાળકોને પણ શૈક્ષણિક દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ બનાવી શકાય છે. એક વખત જો શિક્ષક બાળકમાં ભણતરની અસમર્થતાને જાણી લે અને અસમર્થતા ધરાવતા બાળકોને ઓળખી તેમની સમસ્યાને જાણી, તેને અનુરૂપ હોય તેવી સરળ અને વિશેષ ભણતરની પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ. આ ઉપચારાત્મક શિક્ષણમાં શિક્ષકે વધારાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ તરફ માબાપે પણ પોતાના બાળકની અસમર્થતાને સ્વિકારી તે મુજબ બાળક સાથે આદાનપ્રદાન કરવું જોઈએ.

૭. માતાપિતાનો દ્રષ્ટિકોણ

બાળકોના શૈક્ષણિક ધ્યેય વાસ્તવિક અને પૂરા થઈ શકે તેવા હોવાં જોઈએ. પરંતુ માતાપિતા બાળકની ઈચ્છાઓને ન જોતા પોતાની આકાંક્ષાઓનો આગ્રહ રાખે છે. મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં જોવા મળ્યું છે કે મા-બાપ અન્ય સાથે પોતાના સંતાનોની સરખામણી કરે છે. બાળકના શૈક્ષણિક વિકાસમાં આ પ્રકારની સારવાર મળતા તેમનું વર્તણૂક આક્રમક બનતું જાય છે. તો વિવિધતાપૂર્ણ સિદ્ધીઓ અચાનક ઘટતી જાય છે. બાળકનો માતાપિતા સાથેનો સંબંધ ગાઢ બનવાને બદલે બાળક વ્યક્તિગત થઈ જાય છે. માબાપ આ સત્ય જાણતા નથી. માત્ર શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ જ બાળકના સફળ જીવન માટે નિર્ણાયક પરિબળ નથી. પરંતુ તે સફળતા અને નિષ્ફળતાને નક્કી કરનાર પરિબળ છે. આથી માતાપિતાએ:

1. બાળકની જરૂરિયાત, ભાવના અને અપેક્ષાને સમજવી.
2. નિષ્પક્ષ રહેવાની સાથે બાળકની અન્ય સાથે સરખામણી ન કરવી.
3. બાળકો સાથે આરામદાયક, મુક્ત અને મૈત્રીપૂર્વક રહો.
4. બાળકની હાજરીમાં તેની જ ચર્ચા કરવાનું ટાળવું.

૮. શિક્ષકોનો દ્રષ્ટિકોણ

શિક્ષકો એ સ્વિકારવા તૈયાર નથી હોતા કે સામાન્ય દેખાતા બાળકમાં પણ ભણતરની સમર્થતા હોય શકે. મોટાભાગના એવું માનતા હોય છે કે સુસ્ત, આળસુ, બેફિકર અને બેધ્યાનપાણું તેઓની ભણતરની અસમર્થતા દર્શાવે છે. જેના કારણે સારા શૈક્ષણિક પ્રદર્શન માટે તેઓ બાળકોને હેરાન કરવાની સાથે શિક્ષા કરે છે. પરંતુ શિક્ષકે મોટી જવાબદારી લઈને જે બાળકો ભણતર પ્રત્યે અસમર્થ હોય તેઓને ઉપચારાત્મક મદદ કરવી જોઈએ. બીજી તરફ આજે છાશવારે જોવા મળે છે કે, વાલીઓ શિક્ષકો પર દૂર્યવહારના આરોપ કરે છે. જેના કારણે કેટલાક શિક્ષકોની બદલી થાય છે, કેટલાક સસ્પેન્ડ તો કેટલાક સામે કાનુની કાર્યવાહી પણ થાય છે. ઉલટાનું શિક્ષકો દલિલ કરે છે કે સારા શિક્ષણ માટે તેઓ બાળકોને સજા કરે છે પણ તેઓનો આશય સારો હોય છે. જ્યારે શિક્ષકને તેની આક્રમકતા બદલ સજા થાય છે. ત્યાર બાદ પણ શિક્ષકો તરફથી સકારાત્મક પરિવર્તન આવતંય નથી. વધુમાં શિક્ષકોએ કર્મચારી આધારીત ન બનતા પ્રદર્શન આધારિત બનવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સાથે અસરકારક સંબંધો બનાવવા શિક્ષકોએ;

1. હકારાત્મક બનવું.
2. સજાને ટાળવી.
3. સારા શ્રોતા બની બાળકોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
4. ઉપચારાત્મક મદદ કરવા મોટી જવાબદારી લેવી.

૯. સામાજિક વિકાસ

શારીરિક યોગ્યતાની જેમ સામાજિક યોગ્યતા પણ જીવનમાં વ્યક્તિગત વિકાસમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. મિત્રો, સહપાઠી અને માધ્યમો બાળકો પર મોટી અસર પાડે છે. આથી બાળકોને સામાજિક સક્ષમ બનાવવા માટે સહપાઠી અને સંબંધીઓ સાથે આદાનપ્રદાનનું પૂરતું વાતાવરણ આપો. બાળકને પસંદ ન હોય તેવી પણ અનેક નવી વસ્તુ સ્વિકારે છે અને નવી પરિસ્થિતિ અને ઘટનાઓનો સામનો કરે છે.

૧૦. માતાપિતાની ભૂમિકા

માતાપિતા બાળક માટે આદર્શ હોય છે. જેથી આરામદાયક, મુક્ત અને મિત્રતાભર્યો વ્યવહાર બાળક સાથે રાખો. માતાપિતા બાળકના મૂલ્યો અને લક્ષ્યાંકોને આકાર આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ ધ્યાન રાખો લક્ષ્યાંકો વાસ્તવિકતા આધારિત હોય નહીં કે કાલ્પનિકતાને આધારિત. માતાપિતાએ રોજિંદા જીવનમાં જે પડકારો આવે છે

તેમાં માર્ગદર્શક બનવું જોઈએ અને બાળક પાસે નૈતિક મૂલ્યોનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બાળકને માત્ર ખોરાક, પાણી અને છતની જ મુખ્ય જરૂરિયાત નથી પરંતુ તેની સાથે જરૂર છે ઉપર છે:

1. બાળકને જરૂર છે તેમની સાથે વાત કરનારુ અને તેમના ધ્યેય, આશા અને સમસ્યાઓને સાભળનારુ. જેથી માતાપિતાએ રોજ બાળક સાથે ચર્ચા કરવી જોઈએ
2. બાળકની અન્ય મુખ્ય જરૂરીયાત છે મિત્રો જે વિશાળતાની સાથે તેના જીવનમાં મોટો બદલાવ લાવે છે. બાળક તેવી વ્યક્તિ શોધતુ હોય જેનો ગમો આગમો અને ઈચ્છા તેના જેવી જ હોય. પરંતુ એક કહેવત છે કે ખરાબ સાથ સારાનું પતન કરે છે એટલે માબાપે બાળકના સાથી મિત્રો પર પણ નજીક દેખરેખ રાખવી જોઈએ.
3. બાળકો માટે જરૂરી છે પોતાની ઓળખ ઉભી કરવીની. જેના માટે વિશિષ્ટ લક્ષણો કેળવવા પાડે જેના કારણે તે અન્ય બાળકોથી અલગ દેખાઈ. બાળકોમાં વિશેષ અને પોતાને દર્શાવવાની અનોખી સુઝ હોય છે. જેથી માબાપે તેના બાળકને પ્રોત્સાહિત કરવાની સાથે સાચા નિયમોથી અવગત કરાવવા જોઈએ.

૧૧. શિક્ષકની ભૂમિકા

બાળકનો લાગણીશીલ વિકાસ શિક્ષણના અનુભવો, બુદ્ધિમતા અને પરિપક્વતા પર આધારિત હોય છે. જો કે શિક્ષક માત્ર બુદ્ધિમતા માટે ધ્યાને લઈ શકાય પરંતુ તેને ભાગ્યે જ લાગણીશીલ પરિબળ માનવામાં આવે છે. તે આતંમુખી કે બહિર્મુખી પ્રતિભા જ્યાં લાયક હોય ત્યાં નિયંત્રિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. શિક્ષકે બાળકની પ્રતિભા અને સર્જનશક્તિને આવકારવા અને પ્રોત્સાહિત કરવા જોઈએ જેના માટે દરેક બાળકનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

બાળકનો લાગણીશીલ વિકાસ શિક્ષણના અનુભવો, બુદ્ધિમતા અને પરિપક્વતા પર આધારિત હોય છે. જો કે શિક્ષક માત્ર બુદ્ધિમતા માટે ધ્યાને લઈ શકાય પરંતુ તેને ભાગ્યે જ લાગણીશીલ પરિબળ માનવામાં આવે છે. તે આતંમુખી કે બહિર્મુખી પ્રતિભા જ્યાં લાયક હોય ત્યાં નિયંત્રિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. શિક્ષકે બાળકની પ્રતિભા અને સર્જનશક્તિ આવકાર અને પ્રોત્સાહિત કરવા જેના માટે દરેક બાળકનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે

૧૨. લાગણીશીલ વિકાસ

દરેકના દિમાગમાં લાગણી એક સામાન્ય પરિબળ છે. અલગ અલગ માણસોમાં અલગ અલગ લાગણીની ગણતરી હોય છે. એવા કેટલાય પરિબળો છે જે આપણી લાગણીઓને કાબૂમાં રાખે છે. શિક્ષક અને માતાપિતા લાગણીશીલ વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ભય, ગુસ્સો, ઈર્ષ્યા અને પ્રેમ બાળકમાં આ સામાન્ય લાગણીઓ હોય છે. આ લાગણીઓ બાળકના લાગણીશીલ વિકાસમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ કેટલાક પરિબળો જેવા કે થાક, આરોગ્ય, બુદ્ધિમતા, સામાજિક સંજોગો અને પારિવારીક સંબંધો બાળકના લાગણીશીલ વિકાસમાં અસર કરે છે

૧૩. ઉપસંહાર

મા, બાપ-શિક્ષક સંઘ બાળકની સારી સારસંભાળ માટે માબાપ અને શિક્ષકો વચ્ચે સારી સમજણ ઊભી કરવા એક મંચ પર નજીક લાવે છે. ઘર-શાળાના સંબંધો બાળકના સામાજિક, લાગણીશીલ અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓના વિકાસમાં સુધાર લાવે છે. માબાપ શિક્ષક સંઘ, ઘર અને શાળાના સંબંધોને તક આપે છે, જેની મદદ કરે છે.

1. બાળકને શું ગમે છે તેની માબાપ અને શાળા વચ્ચે સારી સમજ ઊભી કરે છે
 2. એક માબાપને બીજા માબાપને મળી અનુભવોને આધારે સારી શૈક્ષણિક તકો શું છે તે સમજ ઊભી કરે છે
 3. બાળ ઉછેર અને તાલીમ વ્યવહારમાં નવી પદ્ધતિઓની સમજ આપે છે.....
- જો આ તમામ ધ્યેય સિદ્ધ થાય તો બાળકનો ઉછેર ઘર અને શાળામાં બાળમૈત્રી વાતાવરણમાં થાય .

સંદર્ભસૂચિ

૧. શિક્ષકપર્વ- 2020, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ- 2020 સંદર્ભે સંગોષ્ઠી (VANDE GUJARAT-5, BISAG, શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય)
૨. Joshi, Darshnaben (2020, September 8) શિક્ષકપર્વ - 2020, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020 સંદર્ભે સંગોષ્ઠી (VANDE GUJARAT-5, BISAG, શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય)
૩. Chaudhari, Hareshbhai (2020, September 9) શિક્ષકપર્વ – 2020, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ – 2020 સંદર્ભે સંગોષ્ઠી (VANDE GUJARAT-5, BISAG, શિક્ષણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય).
૪. પ્રારંભિક બાળસંભાળ અને શિક્ષણ : અધ્યનનો પાયો Chapter 1 (Page No. 21 – 24), પુસ્તક:
૫. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, પ્રકાશક: ભારતીય શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાન (IITE, Gandhinagar).
૬. પૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષણ, થીમ – 1, NISHTHA BOOK (Page no. 71-80) જી.સી. ઈ.આર.ટી.(GCERT), ગાંધીનગર, શ્રી મહાલક્ષ્મી જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, અમદાવાદ ગ્રામ્ય-
૭. પ્રારુપ રાષ્ટ્રીય શિક્ષા નીતિ -2019, MHRD (PDF – Page No. 58-70) (Search : nep-2019 hindi pdf, google website: mhrd.gov.in)